

XVII – XVIII ASRLARDA MOVAROUNNAHRDA FALSAFIY VA TASAVVUFİY QARASHLAR
ФИЛОСОФСКИЕ И МИСТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ В МАВЕРАННАХРЕ В XVII – XVIII ВЕКАХ
PHILOSOPHICAL AND MYSTICAL VIEWS IN TRANSOXIANA IN THE XVII – XVIII CENTURIES

Badridinova Nilufar Sadridinovna

Buxoro muhandislik – texnologiya instituti tadqiqotchisi

Annotatsiya

Maqolada har bir xalqning, har bir yurtning qadr-qiymati, uning bashariyat tarixidagi o'рни va maqomi jahon ilm-fani hamda madaniyati, rivoji umumbashariy tamaddun va taraqqiyotga qo'shgan hissasi bilan belgilanishi, XVII-XVIII asrlarda Movarounnahrda falsafiy va tasavvufiy qarashlar Boborahim Mashrab hayoti va faoliyatiga ta'sir etganligining o'ziga xos jihatlari yoritilgan.

Аннотация

В статье ценность каждого народа, каждой страны, его место и статус в истории человечества определяется вкладом в мировую науку и культуру, развитие общечеловеческой цивилизации и развития, философско-мистическими взглядами в Маваруннахре. в XVII-XVIII веках освещены специфические аспекты влияния Боборахима Машраба на его жизнь и творчество.

Abstarct

In the article, the value of each nation, each country, its place and status in the history of mankind is determined by its contribution to world science and culture, the development of human civilization and development, philosophical and mystical views in Movarunnahr. in the XVII-XVIII centuries, the specific aspects of the influence of Boborakhim Mashrab on his life and work were highlighted.

Kalit so'z: qadr-qiyamat, ilm-fan, maqom, tamaddun, falsafiy qarashlar, mutafakkir, milliy qadriyat, tarixiy manba, inqiroz, Boborahim Mashrab, So'fi Olloyor, tasavvufiy qarashlar.

Ключевые слова: достоинство, наука, статус, цивилизация, философские взгляды, мыслитель, национальная ценность, исторический источник, кризис, Боборахим Машраб, суфий Оллояр, мистические взгляды.

Key words: dignity, science, status, civilization, philosophical views, thinker, national value, historical source, crisis, Boborahim Mashrab, Sufi Olloyor, mystical views.

KIRISH

Ma'lumki, Markaziy Osiyo ijtimoiy-axloqiy va ilmiy-falsafiy tafakkuri tarixida tasavvuf g'oyalarining o'рни katta bo'lgan. Xususan, tasavvufning kubroviya, yassaviya, naqshbandiya tariqatlari mutafakkirlar falsafiy dunyoqarashida muhim rol o'ynagan. Yangi taraqqiyot bosqichida ajdodlarimiz amal qilib kelgan ulkan, bebaho milliy qadriyatlarimizni tiklash davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan nihoyat muhim vazifa bo'lib qoldi. Insonlar ongida o'z milliy qadriyatlarini tiklash, o'z navbatida, milliy o'zligini anglashga, milliy his-tuyg'u va iftixorini rivojlantirishga samarali ta'sir xizmat qilmoqda.

Markaziy Osiyoda tasavvuf nafaqat o'rta asr allomalari dunyo qarashiga, balki XVIII-XIX asr ma'rifatparvar olimlari ijodida ham muhim rol o'ynagan. Xususan, XVIII-XIX asrlarda Xorazmda yashab ijod qilgan shoir, tarjimon, mohir xattot va tarixchi, o'z davrining ilg'or ma'rifatparvar olimi Munis Xorazmiy (1778-1829)ning dunyoqarashida tasavvuf g'oyalarining ta'siri kuchli bo'lgan.

NATIJA VA MUHOKAMA

Falsafa tarixida Boborahim Mashrab tasavvufning yirik namoyandalaridan biri, yuksak iste'dod sohibi sifatida aytib kelinadi. Shu ma'noda unga ergashib ijod qilish har bir shoirdan katta salohiyatni talab etadi. Mujrim – Obidning shu maqsadda bitilgan she'rlari bilan tanishar ekanmiz, uning Mashrabga munosib izdosh bo'la olganiga ishonch hosil qilamiz.

Alifni dilga jo qilmoqni bismillodini o'rgandim,

Shahid qonini to'kmakni "Kalomullo" din o'rgandim, – matla'li, diniy ruhdagi g'azal bilan boshlanadi. Ayni kitobda Mashrab ushbu asari bilan ustozlari nazariga tushishi, ularni chuqur bilimi bilan lol qoldirgani tavsifi bayoni haqidagi ma'lumot ham berilgan [2]. Boborahim Mashrab Olloning

elchilari bo'lgan payg'ambarlar hayotini puxta o'rganganligi ushbu g'azalda yaqqol sezilib turadi: Alifni dilga jo qilmoqni bismillodini o'rgandim, Shahid qonini to'kmakni "Kalomullo" din o'rgandim.

Boborahim Mulla Vali o'g'li yoki taxallusi bo'yicha Mashrab (1640 yoki 1653 yoki 1657-yil, Namangan-1711-yil Balx) – o'zbek shoiri va mutafakkiri, tasavvuf adabiyotining yetuk namoyondasi.

1665-yilda Qashqarga Ofoq Xo'ja huzuriga borib bilimni yanada chuqurlashtiradi. 1673-yildan boshlab umrining oxirigacha qalandarlaracha hayot kechiradi. Balx hokimi qatag'on tomonidan 1711-yil dorga osiladi.

Mashrab nomi XVIII XIX asrlarda tuzilgan tazkira va tasavvufiy yo'nalishdagi asarlarda zikr etiladi (masalan, Bade Samarqandiyning "Muzokir ul-as'hob"ida). Ammo ularda shoir hayoti va ijodiy faoliyati haqida keltirilgan ma'lumotlar nihoyatda kam. Mashrabning qoldirgan ma'naviy merosi xususida ham aniq ma'lumot beruvchi manba yo'q. Uning o'z asarlarini to'plab, devon yoki biror majmua tuzganligi ma'lum emas. Faqat "Devoni Mashrab", "Devonai Mashrab", "Eshoni Mashrab", "Hazrati shoh Mashrab" nomlari ostida xalq orasida qo'lyozma va toshbosma shaklida tarqalgan qissalardagina (ularning kim tomonidan va qachon tuzilganligi noma'lum) shoirning hayot yo'li va ijodiy faoliyati ma'lum tartib va izchillikda bayon etiladi, shu jarayonda asarlaridan namunalar ham keltiriladi. Qissalar keyinchalik o'zgartirish va tuzatishlarga duch kelgan, turli to'qimalar, yangi-yangi rivoyat, nakdlar, sarguzasht va latifasimon lavhalar bilan to'ldirila borilgan. Natijada qissalarda tarixiy Mashrab va uning ijtimoiy va ijodiy faoliyati xalq tasavvuridagi to'qima Mashrab hamda u haqidagi sarguzasht-rivoyatlar bilan qorishib ketgan.

Uzoq o'tmishga ega Vatanimiz turli zamonlarda har xil nomlar bilan atab kelingani, shuningdek uning chegara hududlari ham muayyan davrlarda o'zgarib turgani tarixiy manbalardan ma'lum. Ammo hamma davrlarda ham yurtimiz ulug' zotlar, aziz avliyolar vatani ekani bilan dovrug' qozongan. Prezident Sh.M.Mirziyoev Yangi O'zbekistonni barpo etishda milliy qadriyatlarining o'rnini quyidagicha ta'riflagan: "Yangi O'zbekiston tushunchasida mujassam bo'lgan xalq orzusi tarixiy taraqqiyotning barcha davrlarida millatning yetuk vakillarini uni ro'yobga chiqarish yo'lida amaliy harakatlarga undab keldi. Davr farzandlarini yuksak fazilatli insonlar etib tarbiyalash o'sha zamon ma'rifatparvarlarining hayotiy va fuqarolik e'tiqodiga aylandi. Bu orzu Mashrab va Komil Xorazmiy, Munis va Ogahiy, Berdaq va Ajiniyoz, Ahmad Donish singari ma'rifatparvarlarni uyg'otdi" [1].

Shayboniy Abulmo'minxon halokatidan so'ng taxtga chiqqan Pir Muhammadxon (1598-1601) hukmronligi uzoqqa bormadi. Buxoro taxti Boqimuhammad qo'lga o'tib, u xon deb ko'tarildi. Natijada, Shayboniylarning bir asrlik hukmronligiga nuqta qo'yildi va davlat boshqaruvi ashtarxoniylar qo'lga o'tdi. Ashtarxoniylar hukmronligi o'zbek davlatchiligi tarixidagi eng ziddiyatli davr hisoblanadi. Ashtarxoniylar qo'shni Sharq davlatlari, jumladan, Usmoniylar davlati bilan elchilik aloqalarini olib bordi. Boqimuhammad hukmronligining dastlabki yillarida Xiva o'z mustaqilligini e'lon qiladi va Xurosonning yalpi aholisi Eron asoratiga tushib qoladi.

1642-yilda Imomqulixon ukasi Nazarmuhammad sultonni Balxdan chaqirtirib, taxtni unga topshiradi. Nazarmuhammad o'z hokimiyatini yanada mustahkamlash maqsadida mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotida katta o'rinni egallab kelgan amirlar mavqeini cheklash yo'lga o'tadi. Natijada, Nazarmuhammaddan norozi amirlar uning o'g'li Abdulaziz sultonni Xon deb e'lon qiladi. Abdulazizxon (1645-1681) garchi oliy taxtni egallagani bilan hali mamlakat butunlay uning hukmi ostida birlashmagan edi. Balxda o'rnashib olgan Nazarmuhammadxon Buxoroga bo'ysunishni o'ylamasdi ham. Shunday qilib, 1645-yildan boshlab mamlakatda qo'shhokimiyatchilik yuzaga keladi.

Shoh Jahon Usmoniylar sultoniga Said hoji Muhammad orqali yo'llagan javob nomasida Nazarmuhammadxonning vafot etgani va taxtning Abdulazizxon qo'lga o'tganini, shu tariqa muammo hal bo'lganligini ma'lum qiladi. Nazarmuhammadning vafotidan keyin o'g'li Abdulazizxon o'ttiz yil saltanatni boshqargan va bu davrda Usmoniylar davlati bilan do'stona munosabatda bo'lgan.

1681-yili Abdulazizxonning o'limi tufayli taxtga ukasi Subhonqulixon (1681-1703) chiqqan va yigirma uch yil davlatni boshqargan. Bu davrda Usmoniylar davlati inqirozli yillarni boshdan kechirayotgan edi. Shuning uchun Subhonqulixon ikki davlat o'rtasida diplomatik aloqalarning o'rnatilishida tashabbuskor bo'lib chiqqan. 1690-yilda Subhonqulixon Istanbulga Sulaymon II huzuriga elchilarini qo'riqchiboshi kichik Hasan Alibekni jo'natadi. Maktubda Subhonqulixon Usmoniylar sultoniga O'rta Osiyodagi siyosiy vaziyatni bayon etib, ikki davlat o'rtasida muntazam aloqalar o'rnatishni taklif qilgan. Bu davrdagi o'zbek diplomatiyasi Herman Vamberidek mashhur olimning e'tirofi va yuksak bahosiga sazovor bo'lgan.

FALSAFA

Buxoro hukmdori Subhonqulixon 1702-yilda vafot etgan. Undan keyin taxtga chiqqan o'g'li Ubaydulloxon (1702-1711) va Abulfayzxon (1711-1747) davrida ashtarxoniy-usmoniylar munosabatlari do'stona shaklda davom etgan. Ikkala xonning elchilari Istanbulga nomalar bilan doimiy qatnab turgan.

Natijalar. Ubaydullaxon 1707-yilda Istanbulga Sulton III Ahmad huzuriga Xo'ja Muhammad Amin ismli elchisini yo'llaydi. Ubaydulloxonning maktubida shunday deyilgan: "Dinimiz dushmanlariga qarshi kurashmoqdalar. Musulmonlar qaerda bo'lsa ham bir-birlariga yordam bermoqlari lozim. Bu dinimizning amridir. Saltanatimiz dushmanlari bilan mujodala qilishga tayyormiz. Bu bizning vazifamiz" [2].

Usmoniylar sultoni Ubaydulloxonning bu maktubiga bergan javobida shunday deyiladi: "Elchingiz vositasida bizlarga do'stligingizni izhor etib yozgan nomangizni oldik. Qadimiy munosabatlarimizni qardoshligimizning davom etishi uchun biz ham duo etamiz". Ubaydulloxon bu nomaga quyidagicha javob yozadi: "Javob nomangiz uchun rahmat. Mamlakatimiz fuqarolari yaxshi yashashi uchun harakat qilmoqdamiz. Biz bir-birimizning yordamimizga muhtojdurmiz" [3].

Ubaydulloxon hukmronlik qilgan vaqt Usmoniylar davlati bilan aloqalar o'rnatilgan eng yaxshi davrga to'g'ri keladi. XVII asrning oxiri- XVIII asrning birinchi yarmida yashab ijod etgan, yirik tarixchi olim hoji Mir Muhammad Salim 1711-yilda Ubaydulloxon o'ldirilgandan so'ng Arabistonga jo'nagan, bir yilcha Isfahonda istiqomat qilib, 1712-yilda Istanbulga borgan. Usmoniylar sultoni Ahmad III uni ehtirom bilan kutib olgan. Hoji Mir Muhammad Salim to'rt yilcha u yerda turib, sulton Ahmad IIIning harbiy yurishlarida qatnashgan. Hoji Mir Muhammad Salim 1731-yilda yozgan "Silsilat as-salotin" ("Podshohlar silsilasi") asarida Buxoro xonlari Abdullaxon, Abdulmo'minxon, Dinmuhammadxon, Imomqulixon, Abdulazizxon, Subhonqulixonlarning Usmoniylar hukmdorlari bilan yozishmalari nusxalari keltirilgan. Mazkur asarning bir nusxasi Angliyadagi Bodlean kutubxonasida saqlanmoqda.

Abulfayzxon 1719-yilda Istanbulga elchi qilib qo'riqchiboshi Allohberini yo'llaydi. Abulfayzxonning nomasida shunday deyilgan. "Otamdan qolgan taxtni islom an'analari ko'ra xalq manfaatlarini ustun qo'yib boshqarmoqdamiz. Sizga bo'lgan hurmatimiz kundan-kunga ortmoqda. Elchi ahvolimiz to'g'risida yanada batafsilroq ma'lumot beradi" [3].

Usmoniylar hukmdori Sulton Ahmad III (1703-1730) Abulfayzxonga quyidagi javob nomasini yo'llaydi: "Elchingiz orqali yuborgan maktubingizni oldik. Uni o'qib, juda sevindik. Do'stligimizning boqiy bo'lmog'i uchun harakat qilamiz" [3].

Mazkur tahlildan ham ko'rinib turibdiki, qadimiy davlatchilik tizimiga ega bo'lgan O'zbekiston qo'shni mamlakatlar bilan xalqaro talablarga javob beradigan diplomatik munosabatlar olib borgan. Bu esa O'zbekiston hech qachon mustaqil milliy davlatchilik tizimiga ega bo'lmagan mazmunidagi iddaolarning uydirma ekanligini ro'yi rost ko'rsatadi.

Shoir va mutafakkir Boborahim mulla Vali o'g'li Mashrab Movarounnahrda ashtarxoniyalar sulolasi hukmronlik qilgan davrga yashab ijod etadi. Ashtarxoniyalar hukmronligi davriga xos bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ziddiyat madaniy hayotga salbiy ta'sir ko'satdi. XVII asrda Buxoro xonligidagi yirik shaharlarda oliy ta'lim beruvchi 150 ga yaqin madrasalar faoliyat ko'rsatgan bo'lsa-da, ulardagi ta'lim tizimi zamon taraqqiyotini belgilab beradigan bilimlarni berishda oqiz edi.

Muhokama. Ashtarxoniyalar davriga kelib monumental qurilishlar kamaysada, shaharning markaziy qismlarida vujudga kelayotgan ansambllar o'ziga xosligi bilan alohida ajralib turavergan. Jumladan, Labi Xovuz ansambli fikrimiz isboti. Abdulazizxon madrasasi bunyod etilishi bilan Buxoroda qo'sh madrasalar soni yana bittaga ortgan. Bundan tashqari, 1617-yilda Registon maydonida Poyandabiy masjidi barpo etiladi. 1637-yilda esa Mag'oki Ko'rpa masjidi qad rostlagan. Hukmdor qarorgohi sanalmish Ark qo'rg'onida joniylar hukmronligi davrida ko'plab inshootlar qad ko'targan. Bu haqda Nosirxon To'raning "Tahqiqoti Arki Buxoro" kitobida etarlicha ma'lumotlar uchraydi [3]. Masalan, Abdulazizxon davrida barpo etilgan Marosimxona binosi, Subhonqulixon davrida qad ko'targan Jome' masjidi binolari shular jumlasidandir. Ammo siyosiy va iqtisodiy tanazzul oqibatida ularda ishlatilgan bezaklarning sifati tobora pasayib boravergan. Abdulazizxon hukmronligi davrida me'morchilik sohasiga alohida e'tibor qaratilib, Buxoroda o'z nomi bilan va Volidai Abdulazizxon, Samarqandda Tillakori madrasalarini barpo ettiradi. Ular orasida tashqi peshtoqi muqarnasi betakror sanaladigani bu Buxoro shahridagi Abdulazizxon madrasasi sanaladi [4]. Ashtarxoniy hukmdorlar davrida davlat xazinasini boyitishning yagona usuli xalqdan soliqlarni ko'proq yig'ib olish deb hisoblanilganligi sababli ham soliqlar soni va miqdori haddan oshirib yuborilardi. Subxonqulixon davrida 7 yillik soliqlarni bir yilda yig'ish haqida farmon e'lon qilingan edi.

Bu aholining yanada kambag'allashuviga, yerlarning qarovsiz bo'lib qolishiga, dehqonchilikning inqiroziga, narxlarning oshib ketishiga olib keldi.

XULOSA

Ilm-fan, madaniyat beshigi bo'lgan Movarounnaxr Ashtarxoniylar davrida siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan qoloq bir o'lkaga aylandi. XVII asrda Buxoro xonligidagi yirik shaharlarda oliy ta'lim beruvchi 150 ga yaqin madrasalar faoliyat ko'rsatgan bo'lib, ulardagi ta'lim tizimi zamon taraqqiyotini belgilab beradigan bilimlarni berishda ojiz edi. Garchi bu davrda Tursun Fariziy riyoziyot va xandasa, Yusuf Qorabog'iy esa falsafa hamda mantiq kabi ilmlar bilan shug'ullangan bo'lsalar-da, lekin o'rta asrlar kabi asarlar yaratilmadi.

Xulosa. Ashtarxoniylar davrida O'rta asr an'anaviy tarixnavisligi davom ettirilib, ko'pgina tarixiy adabiyotlar yaratildi. Ular ichida Mahmud ibn Valining XVI asr oxiri - XVII asr boshlaridagi Xuroson va Movarounnaxr tarixiga oid "Baxr al asror" [5], Muxammad Yusuf Munshiyning Balx "Tarixi Muqimxoniy" [6], Samandar Termiziyning "Dastur al-muluk" [7], Mir Muhammad Amin Buxoriyning "Ubaydullonoma" [8], Abdurahmon Davlat(Tole')ning "Tarixi Abulfayzxon" [9] kabi asarlar alohida o'ringa ega hisoblanadi. Bu asarlarda XVI - XVII asrdagi ijtimoiy, siyosiy, madaniy, iqtisodiy muammolar keltirilgan.

Samarqandlik yana bir shoir Muhammad Vali Samarqandiy tomonidan yaratilgan 200 ga yaqin ijodkorning hayoti va ijodi haqida ma'lumot beruvchi "Muzakkir ul-as'hob" asari shu davr mahsulidir [10]. Bu majmuadagi ma'lumotlar XVII asr ijtimoiy-madaniy hayoti haqida aniq tasavvur hosil qilishga imkon beradi. Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar rivojiga o'z ta'sirini o'tkazgan. Bu davrda So'fi Olloyor va Mashrab kabi buyuk ijodkorlarning ijodiy faoliyatlari jamiyatning hayotida adolat ustunlik qilishi uchun kurashning o'ziga xos ifodasidir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: "O'zbekiston", 2021. – Б. 18.
2. Aray M. Rus isqali devrinde Osmanli devleti ile Turkiston hanliklari arasindaki ilikiler. – Ankara. 1994. – S.61.
3. Саййид Носир. "Таҳқиқоти Арки Бухоро" / тарж. Каримов Ф. – Тошкент: Тафаккур, 2009. – Б.192.
4. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. "Очерки искусства Средней Азии". – Москва: Искусство, 1982. – С. 287
5. Маҳмуд ибн Вали. "Бахр ал асрор". ЎзРФА ШИ хазинаси, инн. № 82372. – В. 412.
6. Мухаммад Юсуф Мунший. Балх "Тарихи Муқимхоний". – Тошкент, 1956. – Б.210
7. Хожа Самандар Термизий "Дастур ал-мулук" (Хукмдорлар дастури) / тарж. Маҳмуд Хасаний. – Тошкент, 2016. – Б. 435.
8. Мир Мухаммад Амин Бухорий. Убайдуллонома. – Тошкент: Фан, 1957. – Б. 305.
9. Абдурахмон Толе. Тарихи Абулфайзхон. ЎзРФА ШИ хазинаси, инн. № XI.
10. Мухаммад Баде ибн Мухаммад Шариф Самарқандий. Музаққир ул-асхоб. – Самарқанд. 1891. 217 в.